

УДК 821.11 "18/19"-312.9

ДЖ. Р. Р. ТОЛКІН: ІНТЕРПРЕТАЦІЯ КРИЗЬ ПРИЗМУ АНТИЧНОСТІ

Богдан Стасюк

*Кіровоградський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка
вул. Шевченка, 1, Кіровоград, 25006, Україна
e-mail: bidna-tetyana@rambler.ru*

Стаття присвячена огляду новітніх аспектів зарубіжної критики творчості Дж. Р. Р. Толкіна у світлі інтертекстуальних зв'язків сюжетно-образної системи його роману "Володар Перстенів" із античною літературою.

Ключові слова: Дж. Р. Р. Толкін, античний вплив, фактичні грецькі впливи, гіпотетичні грецькі впливи.

Англійський письменник, філолог-медієвіст, лексикограф і перекладач Дж. Р. Р. Толкін (1892–1973) – ключова постать європейської та світової літератури ХХ ст.¹, один із фундаторів і чи не найвідоміший представник жанрово-стильового напрямку фентезі, зокрема його епічного, героїчного різновиду [4, с. 693–694], чия творчість традиційно вивчається у руслі ранньосередньовічної поетики. Однак поки що не численні і, варто відзначити, маловідомі в українському літературознавстві дослідження відзначають неминучість античних, і зокрема (давньо-)грецьких впливів на автора резонансного тексту і метатексту "Володар Перстенів"² (The Lord of the Rings, 1954–1955).

Актуальність теми визначена наперед недостатністю академічної (зокрема фахової літературознавчої) уваги до творчості Дж. Р. Р. Толкіна в українському науковому просторі. З-поміж відомих вітчизняних знавців творчості англійського письменника (В. В. Бойницький, Д. М. Павкін, Т. М. Рязанцева, О. В. Тихомирова) питаннями античних алюзій та ремінісценцій не займався ніхто, тим часом як у західній толкіністиці античний аспект останнім часом став предметом досліджень цілої низки авторів (М. Мартінес, М. Лібран-Морено, Дж. Обертіно, Д. Надь). Наша стаття покликана бодай у найзагальніших оглядових рисах заповнити цю прогалину. За **об'єкт** дослідження ми обрали текст роману³ "Володар Перстенів" у цілому і прояви давньогрецьких міфологічних та літературних алюзій у ньому, відтак її **предметом** є особливості функціонування останніх у контексті самого твору, а також труднощі сприйняття авторського задуму, викликані їх часовою та культурною рознесеністю із загальним тлом роману.

¹ Замість обґрунтовувати це потенційно дискусійне судження, ми відсилаємо до авторитетних робіт, у яких вивчалось дане питання: Том А. Шиппі "Дж. Р. Р. Толкін. Автор [нашого] століття" (J. R. R. Tolkien, Author of the Century, 2000) і Брайян Роузбері "Культурний феномен Толкіна" (Tolkien: A Cultural Phenomenon, 2003).

² У статті ми послуговуватимемося перекладом роману О. В. Фешовець [11].

³ Жанрова природа "Володаря Перстенів" – дискусійне питання, яке й досі викликає суперечки серед толкінознавців (див., наприклад, 5). Ми його вважаємо вирішеним з опорою на концепцію С. Л. Кошелева [3].

Перед тим, як звернутися власне до *творчості* Дж. Р. Р. Толкіна, ми не можемо не згадати про **факт** знайомства письменника з грецькою мовою та культурою, який підкріплює вірогідність деяких, можливо, не надто переконливих слідів впливу античної міфології та літератури. Обидві класичні мови (грецьку та латину) майбутній письменник вивчав у Школі ім. Короля Едуарда (Бірмінгем) у 1903–1909 роках [24, р. 34]. І хоча вищу освіту він здобув за фахом “англійська філологія”, а в університетах викладав англійську та англосаксонську мови і літератури, двом основним поняттям власної естетики письменник дає саме *грецькі* назви:

- **евкатастрофа** (від *гр.* εὖς, “добрий” і катастроφή, “завершення, кінець” [англ. catastrophe – також “кульмінація” (особливо, про розв’язку у класичній драмі)]) – “розрада від чарівних казок, радість щасливого кінця, або точніше, доброї кульмінації, несподіваний утішний “поворот” [сюжетної лінії]” [перекл. наш – Авт.] [21];
- **міфопосія** (від *гр.* μυθολοία, μυθολοίησις) – “міфотворення” як діяльність митця [18, р. 794].

Крім того, за свідченнями самого Дж. Р. Р. Толкіна, *саме грецька мова* разом із фінською стала фоноестетичною та граматичною основою для однієї з вигаданих ним мов – квенья (Quenya) [див. напр. Листи [144, 255 у 13].

Усю суму грецьких впливів у межах “Володаря Перстенів” можна поділити на дві групи: реальні, *фактичні* (підтверджені самим Дж. Р. Р. Толкіном у статтях та кореспонденції) і *гіпотетичні*, висунуті низкою дослідників творчості письменника після його смерті, а значить, такі, що складно або неможливо перевірити напевне.

Однозначним прикладом першої є історія загибелі острова Нуменор (Númenor), “далекої західної землі, яка загинула: величезна темна хвиля затопила зелені поля та гори, і настала непереборна темрява. Мені [Фарамиру, персонажу роману] це часто сниться” [11 (1, с. 240)]. Зникнення цієї країни є наслідком морального занепаду та зчерствіння її мешканців, наділених талантами та могутністю людей, які, запишавшись, вирішили зазіхнути на владу богів свого світу. Письменник однозначно заявляв: “Нуменор – це моя особиста переробка міфу про Атлантиду та / або традиції і спроба узгодити його з моєю загальною міфологією. З усіх міфічних чи “архетипових” образів цей найбільш укорінений у моїй уяві; протягом багатьох років мені знов і знов щоразу снівся сон про Атлантиду: велетенська, нездоланна хвиля насувається з Моря чи накочується на землю, інколи вкриту пільмою, інколи зелену та сонячну” [13]. Так Дж. Р. Р. Толкін хоч і не прямо, але називає першоджерело впливу – діалоги Платона “Тімей” і “Критій”, у яких кореняться перші згадки про Атлантиду, острів, що зник під водою після землетрусу.

Коли ми порівняємо наведений фрагмент із роману та його оригінал, то побачимо, якими труднощами супроводжуються пошуки інтертекстуальних ремінісценцій та алюзій у “Володарі Перстенів”: “... of the land of Westernesse that foundered, and of the great dark wave climbing over the green lands and above the hills, and coming on, darkness unescapable” [22 (6, р. 93)]. За задумом автора, *Westernesse* має виступати синонімом, квазіперекладом із квенья слова *Númenor* на мову роману, тобто англійську. При цьому топонім *Westernesse* (хоч і не є реальним) зустрічається в давньоанглійській поемі “Король Горн” (King Horn, бл. 1225 р.), де слугує поетичним означенням якогось королівства, до якого можна дістатися кораблем [14, р. 16]. В одному імені сплітаються докупі ідіосинкретичні (від *гр.* ἰδιος, “своєрідний” і συνκρητικός, “злиття, союз [критських міст]”), давньогрецькі за походженням асоціації письменника і кельтський аспект міфу про Авалон, чарівну країну за морем [6 (1, с. 23);

8, с. 167]. Тому перекладачеві доводиться відмовитися¹ від передачі лінгвокраїнознавчого фону майже неперекладного толкінівського псевдонеологізма, оскільки у протилежному разі необхідна була б примітка чи розлога експлікація, що за умов лаконічності діалогічного мовлення фрагменту залишалось небажаним.

Менш відверто вираженим, однак не менш фундаментальним у своєму зв'язку, в першу чергу, з давньогрецькою усно-письмовою міфологічною традицією є поняття, категорія квесту – “певної сюжетної єдності, що містить у собі мотиви пошуку, подорожі та подвигу, і в процесі розв'язання суб'єктно-об'єктних відносин якої відбувається актуалізація хронотопу міфологічного світу” [10]. Ця думка може суперечити більшості сучасних досліджень, які вбачають витoki квесту винятково у рицарському романі, однак саме співвіднесеність квесту з поняттям мономіфу, розвинутим Дж. Кемпбеллом [2, с. 36–37] і методологією морфології чарівної казки, розробленою В. Я. Проппом [див. 7], остаточно стверджує її право на існування. Більше того, російський літературознавець С. Л. Кошелєв переконливо довів паралелізм проппівських функцій казки і сюжетних елементів “Володаря Перстенів” [3], і екстраполяція цих результатів на весь світовий досвід вивчення природи міфотворчості, беззаперечно, доведе ґрунтовність зв'язків давньогрецької міфології та творів Дж. Р. Р. Толкіна. Адже відомо, що на своїх розвинутих та пізній стадіях перша була міфологією *героїчною* [6 (1, с. 325)], а в діяльності античних героїв (у вузькому сенсі слова), особливо старшого покоління, простежується основна сема квесту: небезпечна подорож із подоланням численних перешкод із метою досягнення певної цілі [23, р. 1863]. Цікаво, що гесіодівське визначення героїв як “напівбогів” (*гр. ομιθεοι*) [6 (1, с. 294)] перегукується із персонажами “Володаря Перстенів”, котрі називаються словом *Halfelven*, “напівельфи”, нащадками від союзів ельфів та людей, так само, як герої є нащадками від союзів богів та людей.

Розмаїття гіпотетичних античних, передусім, давньогрецьких, впливів не можливо представити в межах однієї статті. Адже тут згадки про композиційно-оповідний прийом т. зв. “гомерівського” каталогу із переліком певних осіб та місць, із котрих вони походять, паралелізм образів братів Бóромира (*Bogomir*) та Фáрамира (*Faramir*) (Дж. Р. Р. Толкін) і братів Теламонідів (Гомер) [15, р. 15–52], вплив Вергілія та Тацита [19, р. 117–131], схожість деяких рис членів королівської родини Рогану (Дж. Р. Р. Толкін) із героями облоги Трої [17] тощо. Ми же докладніше зупинимося на вірогідності впливу любовних образів, використуваних античними греко-римськими поетами, на формування характерологічної картини Ёовіни (*Ёовун*), однієї з центральних жіночих постатей “Володаря Перстенів”. Викладені нижче ідеї належать М. Лібран-Морено, фаховому толкіністу, доценту Естремадурського університету (Іспанія), доктору філологічних наук за спеціальністю “Давньогрецька мова і література” і редактору іспанського фахового часопису “Екземплярія класіка” (*Exemplaria Classica: Journal of Classical Philology*).

Складний, композитний характер Ёовіни, дівчини королівського роду, яка кохає недосяжного для себе воїна і короля, а тому по-чоловічому, шукає смерті в бою, має за джерело декілька різночасових культурних традицій. Одна із них толкінознавцям добре відома – це лицарські романи, зокрема постать герцогівни Елейни з Астолата, яка фігурує в оповідях Артурівського кола, наприклад у т. зв. “Циклі Вульгати” (1215–1236), або у А. Теннісона в “Королівських ідиліях” (1859) [8, с. 123–124]. На думку М. Лібран-Морено, іншим витокom

¹ До аналогічного кроку вдавалася А. В. Немірова, інша українська перекладачка Дж. Р. Р. Толкіна [12 (3, с. 222)], у російських же перекладах роману цей топонім часто передається шляхом калькування, напр., *Закатный Край*, *Заокраинный Запад* чи *Запредельный Запад* [9].

образності можуть бути античні любовні мотиви, аналоги котрих були використані для опису та характеристики Еовіни:

- florida-puella, або кохана, порівнювана з квіткою;
- еρως γλυκύτικρος, гірко-солодке кохання;
- dura puella, сувора дівчина, і
- hiemps amoris / ver erat, зима кохання / весна як пора любові [16, р. 73].

Розглянемо в хронологічному порядку фрагменти “Володаря Перстенів”, у яких з’являються елементи зовнішнього і психологічного портретів Еовіни:

“Її сумні задумані очі дивилися на короля з холодним жалем. Дуже гарна була вона з лица, золотою рікою лилося її довге волосся. Струнка та висока, у білій сукні, підперезаній сріблом, вона здавалася сильною та міцною, мов криця, вона донька королів [...] [Арагорн] подумав, що вона прекрасна, прекрасна і холодна, як ранок блідої, ще не зрілої весни¹” [тут і далі підкреслення наше – Авт.] [11, с. 116]. Як бачимо, маємо використання метафорики згаданого вище sermo amatorius²: суворості краси (який перегукується з мотивом dura puella) і водночас ver erat, ще не народженої але потенційно близької весни кохання. Згодом у тексті характеристика Еовіни стає конкретнішою:

“Коли я [Арагорн] вперше її побачив і відчув її печаль, вона мені здалася білою квіткою, стрункою та гордою, витонченою, мов лілія, – та все ж я знав, що вона міцна, мов викувана зі сталі ельфійськими ковалями. А можливо, це мороз заморозив її, і так вона стояла, гірко-солодка, прекрасна на вигляд, але приречена зів’янути?” [Ibid. (2, с. 139)]. Тут до мотиву суворості додаються всі інші: порівняння з квіткою і буквальні відсилання до образу “гірко-солодкого кохання” та hiemps amoris, “зими кохання”. М. Лібран-Морено зауважує, що хоча порівняння коханої з квіткою притаманне чи не всім епохам та літературам, саме крихкість цієї невинної, незайманої в усіх сенсах краси (до речі, як чоловічої, так і жіночої) відзначає античну літературу. Особливий паралелізм, на думку іспанської дослідниці, простежується із загибеллю Палланта: “Й тут же, на зіллям укритій постелі, померле юнацьке // Тіло кладуть обережно, як квітку, що зірвуть дівочі // Пальці — чи ніжну фіалку, чи цвіт гіацинту, що клонить // Голову й ще ані блиску не втратив, ні свіжості навіть, // Мати ж земля вже ні сили йому не дає, ні поживи” [1, с. 242]. Адже Палланта, подібно до Еовіни відносно Арагорна, відзначало особливе захоплення перед Енеєм як провідцею, як лідером. “Прирівнюючи Еовіну до квітки і звертаючись до вергілієвського пасажу, Толкін приваблює увагу читача до невинної ушкодженої вроди Еовіни, ще більш очевидну, жадану та гідну жалю через загрозу зникнення довіку” [16, р. 77]. Далі хід аналогії стає ще більш символічним: в античній шлюбній поезії грубе зривання квітки є інакомовленим символом втрати дівочої цноти на шлюбному ложі, відтак для Дж. Р. Р. Толкіна практично смертельне поранення в бою (і логічний наслідок душевної недуги), одержане Еовіною, є “еротичною консумацією, вступом у шлюбний зв’язок із Смертю, “стерильним партнером” [за словами німецького вергілієзнавця К. Грандсена], про котрого вона марила та мріяла, ув’язнена власним відчаєм” [Ibid., р. 78].

Це не єдині інтертекстуальні ремінісценції (алюзії?³) у згаданій вище толкінівській цитаті. Фраза “лілія [...] мов викувана зі сталі” перегукується з епітетом іншої дивової-

¹ В оригіналі паралелізм пори року і жіночності ще очевидніший: like a morning of pale spring that is not yet come to womanhood [22, р. 140].

² Любовна бесіда (лат.) як стилістичний реєстр у латині (визначення Р. Пішона; цит. за 16, р. 88).

³ На відміну від алюзії, ремінісценція є неусвідомленим відгомонам іншого літературного твору в творчості автора, спричиненому враженням, справленим чужою творчістю [4, с. 576].

тельки – Афіни: “ὄπλοισ λαμπρομέμην χαλκίῳ ἄνθος ἐδέσθαι”, “бронзової на вигляд квітки, осяйної в своїй броні” (Прокл, “Про “Тімей” Платона”, 166. 24) [цит. за: Ibid.]. Уявлення ж про “гірко-солодке” кохання сходить до сапфічної лірики, власне сам цей оксиморон був уперше вжитий Сапфо (VI ст. до н. е.): “Ἔρος δῆτ’ ἐ μ’ ὁ λυσιμέλης δόνει, // γλυκύπικρον ἀμάχανον ὄρετον” (Сапфо, фр. 130) [цит. за: Ibid.]. Однак, на думку М. Лібран-Морено, існує першотекст, який утілює в собі всі чотири любовні мотиви, – псевдовергілієва елегія “Про народження троянди” (De rosis nascentibus).

Збагачення образу Еовіни, зокрема використанням античних любовних мотивів у поезії, стало важливим інструментом ускладнення образної системи роману “Володар Перстенів”, адже у ранніх його версіях однією з сюжетних розв’язок мав стати шлюб Еовіни з Арагорном, проте Дж. Р. Р. Толкін відмовився від такого розвитку подій і віддав перевагу образу амазонки з досвідом нещасливого кохання на ґрунті психологічних проблем самовизначення та становлення [20, р. 447–448].

Ми не можемо стверджувати напевне, що всі наведені вище античні літературні впливи справді мали місце в історії написання роману “Володар Перстенів”, проте абсолютно їх заперечувати ми так само не маємо права. Дослідження зарубіжних толкінознавців відкривають новий, поки що мало відомий аспект порівняльного літературознавства, і задача нашої вітчизняної науки не випускати їх із виду.

1. Вергілій. Енеїда. К., 1972.
2. Кемпбел Дж. Герой із тисячею облич. К., 1999.
3. Кошелев С. Л. Жанровая природа “Повелителя колец” Дж. Р. Р. Толкина // Жанровое своеобразие литературы Англии и США XX в. Челябинск, 1985. – Архивы Минас-Тирита на веб-сайте “Арда-на-Куличках”. <<http://www.kulichki.com/tolkien/arhiv/manuscr/koshel85.shtml>>.
4. Літературознавчий словник-довідник / За ред. Р. Т. Гром’яка, Ю. І. Коваліва, В. І. Теремка. К., 2006. (Nota bene).
5. Мамаева Н. Н. Это не фэнтези! (К вопросу о жанре произведений Дж. Р. Р. Толкина) // Проблемы образования, науки и культуры. Вып. 11, 2001. Известия Уральского государственного университета. №. 21 (2001). <[http://proceedings.usu.ru/?base=mag/0021\(03_11001\)&xsl=showArticle.xslt&id=a04&doc=./content.jsp](http://proceedings.usu.ru/?base=mag/0021(03_11001)&xsl=showArticle.xslt&id=a04&doc=./content.jsp)>.
6. Мифы народов мира. Энциклопедия: В 2-х т. / Гл. ред. С. А. Токарев. М.: НМ “Большая российская энциклопедия”, 2000. Т. 1 – 2.
7. Пропп В. Я. Морфология <волшебной> сказки. Исторические корни волшебной сказки. (Собрание трудов В. Я. Проппа.). М., 1998.
8. Сапковский А. Нет золота в Серых горах: Мир короля Артура. Критические статьи. Бестиарий / А. Сапковский: Пер. с польск. Е. П. Вайсброта. М., 2002. (Век Дракона).
9. Словарь русских переводов имен и названий из “Властелина колец” Толкина / Подгот. Д. Туганбаевым, Н. Семёновой, 2006. (Электронный словарь, совместимый с программным обеспечением АБВУ Lingvo).
10. Тихомирова О. В. Міфічний квест у літературній спадщині Дж. Р. Р. Толкіна: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.01.04 / Київський національний лінгвістичний університет. К., 2003. Архивы Минас-Тирита на веб-сайте “Арда-на-Куличках”. – <<http://www.kulichki.com/tolkien/arhiv/ukr/article/questref.shtml>>.
11. Толкин 2004 Толкин Дж. Р. Р. Володар Перстенів. У 3-х част. / Перекл. з англ. Олена Фешовець. Львів, 2004. Ч. 1 – 3.
12. Толк ієн Дж. Р. Р. Володар перснів. Трилогія: В 3-х кн. / Пер. з англ. А. В. Немірової. Харків, 2003. Кн. 1 – 3.
13. Толкин Дж. Р. Р. Письма. М., 2004.
14. Hammond, Wayne G., Scull, Christina. The Lord of the Rings. A Reader’s Companion. London: Harper Collins Publishers Ltd., 2005.
15. Librán-Moreno, Miryam. Parallel Lives: The Sons of Denethor and the Sons of Telamon // Tolkien Studies: An Annual Scholarly Review. 2005. Vol. 2. P. 15 – 52.
16. Librán-Moreno, Miryam. Greek and Latin Amatory Motifs in Eowyn’s Portrayal // Tolkien Studies: An Annual Scholarly Review. 2007. Vol. 4. P. 73

– 97. 17. Martinez, Michael. The Other Way 'Round. Michael Martinez Tolkien Essays, 26 June, 2002. –<<http://www.merp.com/essays/MichaelMartinez/michaelmartinezsuite101essay121>>. 18. Merriam-Webster's Encyclopedia of Literature. Springfield, Mass: Merriam-Webster's Inc., Publishers, 1995. 1236 p. 19. Obertino, James. Barbarians and Imperialism in Tacitus and *The Lord of the Rings* // Tolkien Studies: An Annual Scholarly Review. 2006. Vol. 3. P. 117 – 131. 20. Treason of Isengard: The History of *The Lord of the Rings*, Part Two (The History of Middle-Earth, Vol. 7) / Ed. By Christopher Tolkien. Boston: Houghton Mifflin, 1989. 512 p. 21. Tolkien, J. R. R. On Fairy-stories // Tree and Leaf, 1964. Библиотека веб-сайта “КНИГА”. <<http://kniga2001.narod.ru/bibl/tolk/fairendoc.rar>>. 22. Tolkien, J. R. R. The Lord of the Rings: In 7 vol. London: HarperCollins Publishers Ltd., 2001. Vol. 1 – 7. 23. Webster's Third New International Dictionary of the English Language Unabridged: In 3 vol. Chicago, London, Toronto, Geneva, Sydney, Tokyo, Manila: Encyclopaedia Britannica Inc., 1976. Vol. 1 – 3. 24. White, Michael. Tolkien. A Biography. London: Abacus, 2004. 292 p.

ДЖ. Р. Р. ТОЛКІН: ІНТЕРПРЕТАЦІЯ СКВОЗЬ СКВОЗЬ ПРИЗМУ АНТИЧНОСТІ

Богдан Стасюк

*Кировоградский государственный педагогический университет
имени Владимира Винниченко
ул. Шевченко, 1, Кировоград, 25006, Украина
e-mail: bidna-tetyana@rambler.ru*

Статья посвящена обозрению новых аспектов зарубежной критики творчества Дж. Р. Р. Толкина в свете интертекстуальных связей сюжетно-образной системы его романа “Властелин Колец” с античной литературой.

Ключевые слова: Дж. Р. Р. Толкин, античное влияние, фактическое греческое влияние, гипотетическое греческое влияние.

J. R. R. TOLKIEN: INTERPRETATION IN THE LIGHT OF ANTIQUITY

Bohdan Stasiuk

*Volodymyr Vynnychenko State Pedagogical University of Kirovohrad
1, Shevchenko St., 25006 Kirovohrad, Ukraine
e-mail: bidna-tetyana@rambler.ru*

The intertextual connections of J.R.R. Tolkien's *Lord of the Rings*, in particular its plot and imagery, with the literature of antiquity are discussed.

Key words: J. R. R. Tolkien, influence of antiquity, actual Greek influence, hypothetical Greek influence.

Стаття надійшла до редколегії
2.06.2010 р.

Статтю прийнято до друку
11.09.2010 р.